

Agata Marcysiak¹
Zakład Agrobiznesu
Adam Marcysiak²
Zakład Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa
Akademia Podlaska
Siedlce

Źródła finansowania działalności bieżącej i inwestycyjnej gospodarstw rolnych

Sources of financing investments and operation in agricultural farms

Synopsis: Celem niniejszego opracowania jest próba ukazania zakresu finansowania działalności bieżącej i inwestycyjnej gospodarstw. Gospodarstwa rolnicze będące przedmiotem badań zostały pogrupowane według wielkości ekonomicznej wyrażonej w ESU. Przeprowadzona analiza wykazała, że głównym źródłem finansowania był kapitał własny. Istotnym elementem wsparcia gospodarstw stały się środki WPR UE.

Słowa kluczowe: źródła finansowania, działalność inwestycyjna, wielkość ekonomiczna

Abstract: The purpose of this study is an attempt to show the distribution of financing investments and operation in agricultural farms between various sources of capital. The investigated sample of agricultural farms was divided into groups according to their economic size. The analysis showed that the main source was farmer's own capital. It was essentially supported by the payments awarded within the framework of the EU Common Agricultural Policy.

Key words: financial source, investment activity, economic size

Wstęp

Każdy sektor gospodarki cechuje się pewną specyfiką z punktu widzenia finansowania. Potrzeba finansowego wsparcia rolnictwa jako działu gospodarczego odnosi się do jego specyfiki, wynikającej przede wszystkim z możliwości akumulacyjnych. Specyfika ta związana jest z tym, iż:

- rolnictwo jako działalność o niskiej zdolności tworzenia kapitału posiada niewielkie możliwości wdrażania postępu finansowanego z własnych zasobów,
- długie cykle produkcyjne powodują z jednej strony konieczność wyprzedzającego angażowania kapitału, a z drugiej strony wydłużają okres oczekiwania na jego zwrot,
- wolny obieg kapitału jest związany z jego niską stopą zwrotu,
- wysoka kapitałochłonność przyczynia się do obciążenia kosztami stałymi; w wyniku tego wzrasta ryzyko działalności związane z wahaniami poziomu

¹ Dr, ul. Prusa 14, 08-110 Siedlce, e-mail: admamar@poczta.onet.pl.

² Dr, ul. Prusa 14, 08-110 Siedlce, e-mail: admamar@poczta.onet.pl.

sprzedaży i cen oraz zwiększa się podatność na negatywne oddziaływania inflacji [Kulawik i Ziółkowska 2006].

Wsparcie rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich jest główną zasadą polityki gospodarczej prawie wszystkich krajów na świecie, mających zarówno rolnictwo rozproszone, jak i skoncentrowane, tradycyjne (chłopskie) oraz nowoczesne (farmerskie).

Podstawowym rodzajem finansowania dla wielu gospodarstw jest tzw. samofinansowanie, które występuje w ścisłym związku z kapitałem własnym. Kapitał własny jest w zasadzie źródłem bezterminowym, a co najmniej długoterminowym. Dominujący jego udział w finansowaniu rolnictwa zmniejsza zależność rolnictwa od otoczenia.

Wśród zewnętrznych źródeł finansowania rolnictwa, a szczególnie działalności inwestycyjnej, jako bardzo istotny wymieniany jest kredyt bankowy. W odniesieniu do rolnictwa spełnia on m. in. funkcję dochodotwórczą, stymulacyjną i restrukturyzacyjną. Szczególne znaczenie w kredytowaniu rolnictwa przypada kredytom preferencyjnym, dla których na mocy przyjętych uregulowań prawnych i administracyjnych stworzono korzystniejsze od ogólnie obowiązujących warunki kredytowania [Kulawik 2006].

Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej sprawiło, iż w odniesieniu do rolnictwa polskiego pojawił się nowy strumień finansowania. Wynika on z realizacji Wspólnej Polityki Rolnej w ramach UE. Są to środki przekazywane w ramach dopłat bezpośrednich i funduszy strukturalnych [Gruda 2007]. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa realizując programy pomocy dla gospodarki żywnościowej i wsi do końca 2008 roku przekazała beneficjentom ponad 77,1 mld zł [Informacja... 2009].

Metodyczne aspekty opracowania

Celem niniejszego opracowania jest próba ukazania znaczenia poszczególnych źródeł finansowania gospodarstw rolnych. Przedmiotem analizy był zakres finansowania działalności bieżącej jak i działalności inwestycyjnej gospodarstw.

Materiałem badawczym były dane dotyczące wyników produkcyjno-ekonomicznych osiągniętych w 35 gospodarstwach zlokalizowanych na terenie powiatu siemiatyckiego. Powiat ten położony jest na obszarze Podlasia, w południowej części województwa podlaskiego. Analizą objęto rok 2008.

Gospodarstwa rolnicze będące przedmiotem badań zostały pogrupowane według wielkości ekonomicznej wyrażonej w ESU. Wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego stanowi jedno z podstawowych kryteriów używanych do charakteryzowania gospodarstwa rolnego w UE. Jest ona określana na podstawie sumy wartości standardowych nadwyżek bezpośrednich (SGM. Standard Gross Margin) wszystkich działalności występujących w gospodarstwie.

Parametrem służącym do określania wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego jest Europejska Jednostka Wielkości (ESU). Ustalana jest ona na podstawie standardowych nadwyżek bezpośrednich gospodarstwa. Jedno ESU odpowiada równowartości 1200 euro.

Charakterystyka badanych gospodarstw

Średni obszar badanego gospodarstwa w 2008 roku wynosił 21,4 ha UR. Analizowane gospodarstwa reprezentowały zróżnicowany profil produkcji. Dominującym kierunkiem produkcji był chów krów mlecznych (45,7% ogółu gospodarstw). Wśród badanych gospodarstw 8 łączyło chów krów mlecznych z chowem trzody chlewnej (22,9% gospodarstw). Pozostałe gospodarstwa specjalizowały się w produkcji zbóż (20,0%) lub podstawą ich produkcji towarowej był chów trzody chlewnej (11,4%).

Dla ukazania związku pomiędzy wielkością ekonomiczną gospodarstw a zakresem zróżnicowania podstawowych źródeł finansowania, badane gospodarstwa podzielono na trzy grupy. Grupę pierwszą stanowiły gospodarstwa o wielkości ekonomicznej do 8 ESU. Udział ich w ogólnej liczbie analizowanych gospodarstw wynosił 37,2%. Drugą grupę tworzyły gospodarstwa z przedziału od 8 do 16 ESU (31,4%). Do trzeciej grupy należały gospodarstwa o największej wielkości ekonomicznej, 16 ESU i powyżej (31,4% ogółu gospodarstw).

Poszczególne grupy gospodarstw wydzielone ze względu na wielkość ekonomiczną charakteryzowały się dużym zróżnicowaniem zarówno ilościowych jak i jakościowych cech zasobów ziemi i pracy, a także wartości produkcji towarowej (tabela 1).

Tabela 1. Charakterystyka badanych gospodarstw według wielkości ekonomicznej w 2008 roku

Table 1. Characteristic of the investigated farms according to their economic size in 2008

Charakterystyka	Wielkość ekonomiczna gospodarstwa			
	Ogółem	do 8 ESU	8-16 ESU	16 ESU i powyżej
Liczba gospodarstw	35	13	11	11
Powierzchnia UR, ha	21,4	11,3	19,2	37,6
Udział łąk i pastwisk w strukturze UR, %	28,4	19,4	36,4	31,2
Liczba osób pełnozatrudnionych na 100 ha UR	10,9	18,5	12,8	7,2
Udział wśród kierowników gospodarstw osób z wykształceniem wyższym, %	11,4	7,7	18,2	27,3
Wskaźnik bonitacji	0,97	0,95	0,96	1,03
Udział zbóż w strukturze zasiewów, %	81,4	94,4	83,6	73,8
Liczba zwierząt w gospodarstwie, LU	23,4	8,1	17,9	43,8
Wartość produkcji towarowej, zł/rok	121 248	31 243	84 237	248 391

Źródło: obliczenia własne.

W odniesieniu do badanych gospodarstw widoczna była zależność, iż wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstw zwiększała się powierzchnia UR i wielkość obsady zwierząt. Gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej były 3,3 razy średnio pod względem obszarowym większe niż te posiadające wielkość ekonomiczną nieprzekraczającą 8 ESU. Ta sama relacja dla obsady zwierząt wynosiła 5,4.

Liczba osób pełnozatrudnionych w przeliczeniu na 100 ha UR wynosiła średnio 10,9. Najbardziej racjonalną gospodarkę zasobami pracy prowadziły gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej. Tutaj na 100 ha UR przypadały 7,2 osoby pełnozatrudnione. W gospodarstwach o wielkości ekonomicznej do 8 ESU wielkość ta

wynosiła odpowiednio 18,5. Gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej różniły się od innych także jakością zasobów pracy. Niemal co trzecia osoba w tych gospodarstwach posiadała wykształcenie wyższe.

Wielkość ekonomiczna gospodarstwa w sposób oczywisty różnicowała także wartość produkcji towarowej. Wartość tej kategorii produkcji w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej 8-krotnie przewyższała tę odnotowywaną w grupie gospodarstw o wielkości do 8 ESU.

Kredyt jako zewnętrzne źródło finansowania gospodarstw

W działalności gospodarstw rolnych często pojawia się problem finansowania bieżącej działalności lub planowanych przedsięwzięć. Opóźnienie wpływów może spowodować brak pieniędzy na finansowanie wypłat lub niemożność dokonania zakupów surowców do prowadzenia dalszej działalności. Oba rodzaje zapotrzebowania, mimo różnego charakteru, wymagają od gospodarstwa znalezienia krótko- lub długoterminowych źródeł finansowania.

W sytuacji braku środków własnych rolnik zmuszony jest ubiegać się o kredyt obrotowy lub kredyt inwestycyjny. Kredyt bankowy zalicza się w gospodarce rynkowej do głównych czynników wpływających na wzrost gospodarczy [Woś 2004]. Przez odpowiednie oddziaływanie na ekonomiczne i prawne warunki jego pozyskiwania władze gospodarcze kraju wpływają pośrednio na sytuację gospodarki, w tym również i rolnej. Ze względu na to, iż kredyt w warunkach gospodarki rynkowej zaliczany jest do najbardziej elastycznych instrumentów stymulowania rozwoju gospodarki rolnej, zajmuje on znaczącą rolę w systemie finansowania rolnictwa.

Kredyt bankowy stanowi istotne zewnętrzne źródło finansowania podmiotów działających w rolnictwie i jego otoczeniu. Jego znaczenie jest szczególnie duże w finansowaniu działalności inwestycyjnej [Nawrocki 2002]. Wynika ono z:

- powolnego procesu akumulowania kapitału własnego,
- niewystarczających własnych zasobów finansowych dla zrealizowania większych projektów inwestycyjnych,
- trudności utrzymania płynności finansowej gospodarstw rolniczych.

Tabela 2. Zakres kredytowania badanych gospodarstw według wielkości ekonomicznej

Table 2. The range of credit in the investigated farms according to the economic size

Kredytowanie	Wielkość ekonomiczna gospodarstwa			
	Ogółem	do 8 ESU	8-16 ESU	16 ESU i powyżej
Udział gospodarstw korzystających z kredytów obrotowych, %	22,9	-	45,5	27,3
Udział gospodarstw korzystających z kredytów inwestycyjnych, %	17,1	-	18,2	36,4
Średnia wielkość kredytu obrotowego, tys. zł	8,2	-	6,2	12,1
Średnia wielkość kredytu inwestycyjnego, tys. zł	25,7	-	17,4	32,5

Źródło: obliczenia własne

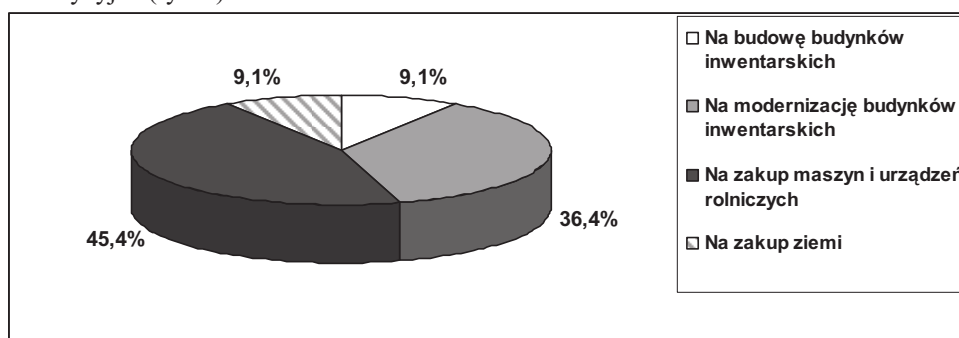
Zakres kredytowania badanych gospodarstw w zależności od ich wielkości ekonomicznej przedstawia tabela 2.

Analizując dane zawarte w tabeli 2 można stwierdzić, że najczęściej z kredytów obrotowych skorzystały gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 8-16 ESU. Udział liczby gospodarstw korzystających z kredytu w tej grupie wynosił w 2008 roku 45,5%. W przypadku kredytów inwestycyjnych większe zainteresowanie kredytami dotyczyło gospodarstw o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej. Udział gospodarstw ubiegających się o ten rodzaj kredytów w tej grupie wynosił 36,4%. Charakterystycznym jest, że grupa gospodarstw o wielkości do 8 ESU nie korzystała ani z kredytów obrotowych ani inwestycyjnych.

Średnia wielkość kredytu obrotowego wyniosła 8,2 tys. zł. W odniesieniu do kredytu inwestycyjnego była to kwota 25,7 tys. zł. W grupie gospodarstw o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej były to kwoty odpowiednio 12,1 tys. zł i 32,5 tys. zł.

Głównym przeznaczeniem kredytów obrotowych był zakup środków do produkcji rolnej. Na ten cel przeznaczano 75,0% wartości zaciągniętych kredytów. Na pokrycie strat wywołanych klęskami żywiołowymi wydatkowano $\frac{1}{4}$ ogólnej kwoty udzielonych kredytów.

Znacznie bardziej zróżnicowane było wykorzystanie kredytów przeznaczonych na cele inwestycyjne (rys. 1).

Rys. 1. Struktura wykorzystania kredytów inwestycyjnych przez badane gospodarstwa według przeznaczenia, %

Fig. 1. Distribution of investment credits in the investigated farms by their destination, %

Źródło: obliczenia własne.

Najbardziej powszechną formą wykorzystania kredytów długoterminowych było przeznaczenie ich na zakup maszyn i urządzeń rolniczych (45,4%). Równie popularnym kierunkiem wykorzystania kredytów inwestycyjnych okazała się modernizacja budynków inwentarskich. Na ten cel przeznaczano 36,4% zaciąganych kredytów. Stosunkowo najmniej kredytów pobierano na budowę budynków inwentarskich i zakup ziemi.

Źródła pochodzenia środków finansujących działalność bieżącą

Działalność bieżąca (eksploatacyjna) obejmuje w gospodarstwie rolniczym przede wszystkim podstawowy proces produkcji, proces reprodukcji i sprzedaż płodów rolnych. Podstawowa sfera działalności wytwórczej odnosi się do produkcji roślinnej i zwierzęcej.

Ważną rolę w działalności bieżącej odgrywa również działalność pomocnicza, która jest niezbędna dla działalności podstawowej i ubocznej, lecz na ogół nie daje bezpośrednio produkcji towarowej (remonty, przechowalnictwo, transport itp.).

W działalności bieżącej gospodarstwo rolnicze użytkuje posiadane zasoby ziemi, pracy i kapitału. Czynniki te zużywają się w procesie produkcji. Aby zachować ciągłość procesu wytwórczego muszą być one odnawiane.

W dobrze zorganizowanym i efektywnym gospodarstwie kapitał własny powinien realnie powiększać się. Ma to duże znaczenie dla zachowania równowagi finansowej. Kapitał własny służy m.in. do pokrywania strat oraz poprawia standing kredytowy (przejawia się w tym funkcja gwarancyjna kapitału własnego). Zdolność kreacji kapitału własnego jest szczególnie ważnym wskaźnikiem siły finansowej w okresach wysokiej inflacji. Główną formą kreacji kapitału własnego w rolnictwie jest akumulowanie dochodów [Marcysiak 2006].

Źródła finansowania działalności bieżącej badanych gospodarstw w zależności od ich wielkości ekonomicznej przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Źródła finansowania działalności bieżącej badanych gospodarstw w 2008 r.

Table 3. Sources of capital financing operation of the investigated farms in 2008

Źródło finansowania	Ogółem		Wielkość ekonomiczna gospodarstwa					
	tys. zł	%	do 8 ESU		8-16 ESU		16 ESU i powyżej	
			tys. zł	%	tys. zł	%	tys. zł	%
Kapitał własny	48,9	77,7	11,9	66,9	28,3	68,7	121,2	84,1
Środki pochodzące z WPR UE	11,8	18,8	5,9	33,1	8,4	20,4	18,6	12,9
Kredyty	2,2	3,5	-	-	4,5	10,9	4,3	3,0
Razem	62,9	100,0	17,8	100,0	41,2	100,0	144,1	100,0

Źródło: obliczenia własne.

Na finansowanie działalności bieżącej badane gospodarstwa przeznaczały średnio 62,9 tys. zł. Kapitał własny był podstawowym źródłem finansowania działalności bieżącej badanych gospodarstw. Z tego źródła pochodziło 77,7% środków.

Od roku 2004 znaczącym źródłem finansowania rolnictwa stają się środki UE, przekazywane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i funduszy strukturalnych. Potwierdza to także sytuacja badanych gospodarstw. Środki pochodzące z WPR UE pokrywały w 2008 roku 18,8% wydatków na działalność bieżącą gospodarstwa.

Wielkość ekonomiczna okazała się czynnikiem różnicującym dobór źródeł finansowania. Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej zwiększał się udział kapitału własnego w finansowaniu działalności bieżącej gospodarstw. Odwrotna zależność dotyczyła środków przekazywanych w ramach WPR UE. W gospodarstwach o wielkości ekonomicznej do 8 ESU środki te pokrywały 33,1% wydatków gospodarstwa. Udział ten w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej wynosił 12,9%.

Zakres zróżnicowania źródeł finansowania działalności inwestycyjnej gospodarstw

Rozwój rolnictwa, jak każdej sfery gospodarki, wymaga prowadzenia działalności inwestycyjnej. Decyzje inwestycyjne należą do grupy decyzji o charakterze strategicznym i są jednymi z najbardziej ryzykownych, jakie muszą podejmować rolnicy. Wywołują one dalekosiężne skutki określające sytuację gospodarstwa rolniczego w przyszłości.

Działalność inwestycyjna obejmuje w rolnictwie pomnażanie i odtwarzanie majątku trwałego, produkcyjnego i nieprodukcyjnego. Polega ona na wytwarzaniu, budowie, rozbudowie lub modernizacji obiektów, jak również na zakupie maszyn oraz innych przedmiotów i urządzeń długotrwałego użytkowania, stanowiących środki trwałe.

Proces gospodarczy, jakim jest działalność inwestycyjna, ściśle związany jest z procesem finansowania i pozyskiwania potrzebnego kapitału. Podstawą decyzji finansowych jest dobór źródeł i warunków pozyskania środków na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych [Kulawik 2008].

Źródła finansowania działalności inwestycyjnej badanych gospodarstw przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Źródła finansowania działalności inwestycyjnej badanych gospodarstw w 2008 roku

Table 4. Sources of capital financing investments in the investigated farms in 2008

Źródło finansowania	Ogółem		Wielkość ekonomiczna gospodarstwa					
	tys. zł	%	tys. zł	%	tys. zł	%	tys. zł	%
Kapitał własny	7,1	40,3	2,4	58,5	4,3	42,2	15,6	37,9
Środki pochodzące z WPR UE	6,1	34,7	1,7	41,5	3,5	34,3	13,5	32,8
Kredyty	4,4	25,0	-	-	2,3	22,5	12,1	29,3
Razem	17,6	100,0	4,1	100,0	10,2	100,0	41,2	100,0

Źródło: obliczenia własne,

Na finansowanie działalności inwestycyjnej badane gospodarstwa przeznaczały w 2008 roku średnio 17,6 tys. zł. Podobnie jak w przypadku działalności bieżącej, także i w tym przypadku kapitał własny był podstawowym źródłem finansowania działalności inwestycyjnej badanych gospodarstw. Zakres jednak oddziaływania był już znacznie mniejszy. Z tego źródła pochodziło jedynie 40,3% środków.

Środki pochodzące z WPR UE pokrywały w 2008 roku 34,7% wydatków na działalność inwestycyjną gospodarstwa. Co czwarta złotówka wydatkowana przez badane gospodarstwa na inwestycje pochodziła z kredytu.

Wielkość ekonomiczna okazała się także czynnikiem różnicującym dobór źródeł finansowania działalności inwestycyjnej. Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej zmniejszał się udział w finansowaniu kapitału własnego oraz środków przekazywanych w ramach WPR UE. Odwrotna zależność dotyczyła kredytu. W gospodarstwach o wielkości

ekonomicznej 8-16 ESU środki te stanowiły 22,5%. Udział ten w gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej wynosił 29,3%.

Ważną kwestią w zwiększaniu stanu oszczędności staje się gotowość rodziny rolniczej do utrzymania na odpowiednim poziomie wydatków na cele prywatne. Szczególnie wymóg ten dotyczy gospodarstw młodych rolników i w okresie wzmożonego inwestowania. W praktyce jednak trudno jest zrealizować postulat utrzymania niskich wydatków konsumpcyjnych, gdyż mają one względnie stały charakter. Uzyskiwanie oszczędności jest wysoko oceniane przez kredytodawców. W praktyce można spotkać się z występowaniem kategorii tzw. oszczędności przymusowych, gdy nabycie określonego aktywów odbywa się częściowo za gotówkę. W nowoczesnym rolnictwie bardzo trudno jest jednak aktualnie zgromadzić wystarczający kapitał własny przez stopniowe akumulowanie oszczędności.

Wnioski

Reasumując dotychczasowe rozważania można sformułować następujące wnioski.

- Podstawowym rodzajem finansowania dla wielu gospodarstw jest tzw. samofinansowanie, które występuje w ścisłym związku z kapitałem własnym. Ta kategoria obejmuje środki finansowe pochodzące z zakumulowanych zysków (dochodów). Udział tych środków w finansowaniu działalności bieżącej badanych gospodarstw wynosił 77,7%. W przypadku działalności inwestycyjnej kapitał własny finansował 40,3% ich wartości.
- Wraz z przystąpieniem Polski do UE istotnym źródłem finansowania rolnictwa stały się środki UE przekazywane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej i funduszy strukturalnych. Środki pochodzące z WPR UE pokrywały w badanych gospodarstwach w 2008 roku 18,8% wydatków na działalność bieżącą i 34,7% wydatków na działalność inwestycyjną.
- Wielkość ekonomiczna gospodarstwa okazała się czynnikiem w sposób istotny różnicującym dobór źródeł finansowania. Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej zwiększał się udział kapitału własnego w finansowaniu działalności bieżącej, malał natomiast w finansowaniu działalności inwestycyjnej gospodarstw. Środki przekazywane w ramach WPR UE największe swe oddziaływanie posiadały w gospodarstwach najsłabszych ekonomicznie (do 8 ESU). Ich udział w finansowaniu działalności bieżącej wynosił tutaj 33,1%, a działalności inwestycyjnej 41,5%. W gospodarstwach o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej udziały te kształtowały się odpowiednio jako 12,9% i 32,8%.
- Dla części gospodarstw istotnym zewnętrznym źródłem finansowania pozostaje kredyt. Najczęściej z kredytów obrotowych korzystały gospodarstwa o wielkości ekonomicznej 8-16 ESU. W przypadku kredytów inwestycyjnych większe zainteresowanie kredytami dotyczyło gospodarstw o wielkości ekonomicznej 16 ESU i powyżej. W przypadku tej ostatniej grupy gospodarstw środki pochodzące z kredytu finansowały 29,3% działalności inwestycyjnej.

Literatura

- Gruda M. [2007]: Instrumenty polityki rolnej oraz ich skuteczność. [W:] Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2006 roku. IERiGŻ, Warszawa.
- Informacja z realizacji zadań Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w 2008 roku. [2009]. Departament Analiz Działalności i Rozwoju ARiMR, Warszawa, ss. 8-11.
- Kulawik J. [1995]: Źródła kapitału w rolnictwie. IERiGŻ, Warszawa.
- Kulawik J. [2006]: Kredytowanie i opodatkowanie rolnictwa oraz ubezpieczenia rolnicze. [W:] Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2005 roku. IERiGŻ, Warszawa, ss. 87-98.
- Kulawik J. [2008]: Finanse rolnictwa. [W:] Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2007 roku. IERiGŻ, Warszawa, ss. 60-61.
- Kulawik J., Ziółkowska J. [2006]: System finansowy rolnictwa a globalizacja finansowa. Program wieloletni. nr 50, IERiGŻ, Warszawa, ss.12-17.
- Marcysiak A. [2006]: Uwarunkowania wewnętrzne różnicujące poziom dochodów w gospodarstwach rolniczych. [W:] Przedsiębiorstwa agrobiznesu w rozwoju obszarów wiejskich. Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce.
- Nawrocki T. [2002]: Warunki prawne i ekonomiczne funkcjonowania kredytu bankowego oraz preferencje kredytowe w rolnictwie. [W:] Ekonomiczno-społeczne instrumenty wspierania przekształceń rolnictwa i obszarów wiejskich. K. Łęczycki, B. Piechowicz (red.). Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce.
- Woś A. [2004]: W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa. IERiGŻ, Warszawa, ss. 32-43